

MORFOSTAZA. RESENTYMENTALNE UWARUNKOWANIA SPRAWSTWA W POLSKIEJ SFERZE PUBLICZNEJ

Morphostasis. Resentmental conditioning of agency in Polish public sphere

Streszczenie

Według autora tekstu przyczyn współczesnego stanu polskiej sfery publicznej należy szukać w historycznie ukształtowanym systemie emergentnych właściwości strukturalnych i kulturowych. Analizy przyczynowej wspomnianego obszaru badań można dokonać przy pomocy teorii morfogenetycznej struktury i sprawstwa Margaret S. Archer. W sferze własności strukturalnych dominuje trwały interes inteligenckiego metaunwersum oraz w mniejszym zakresie potransformacyjnej klasy średniej. Natomiast resentymenty współtworzą, obok idei i wartości, emergentne własności kulturowe. Są czynnikami podtrzymującymi morfostazę społeczno-kulturową. Resentymenty głównych polskich warstw społecznych można diagnozować poprzez odwołanie się do ich efektów. Występowanie niespójnej struktury społecznej, specyficznych systemów myślowych i pochodnych im typów interakcji (Max Scheler) skutkuje tym, że wywołany przez nie resentyment ogranicza działania prowadzące do morfogenezy strukturalnej i kulturowej. Efektem działania struktury społecznej oraz kultury na poddane resentymentom kategorie społeczne jest bierność obywatelska, brak partycypacji w sferze publicznej.

Słowa kluczowe: resentyment, morfostaza, sfera publiczna, struktura i sprawstwo, analiza przyczynowa

Abstract

According to the author, the reasons for the contemporary state of the Polish public sphere should be sought in a historically shaped system of emergent structural and cultural properties. Causal analysis of that research area can be done with the help of Margaret S. Archer's theory of morphogenetic structure and agency. The sustained interest of the intelligentsia, (and to a lesser extent the post-transformational middle class) dominates in the sphere of structural properties. On the other hand the resentments co-create, in addition to ideas and values, emergent cultural properties. They are factors supporting the socio-cultural morphostasis. Resentments of major social strata in Poland can be diagnosed by reference to their effects. Inconsistent structure, specific thought systems and their related types of interaction (Max Scheler) result in resentment that limits actions leading to structural and cultural morphogenesis. Impact of social structure and culture on social categories subjected to resentment result in: passive citizenship, lack of participation in the public sphere.

Keywords: resentment, morphostasis, public sphere, structure and agency, causal analysis

Wstęp

W artykule tym autor zamierza odpowiedzieć na podstawowe pytanie teoretyczne: jaki jest status ontologiczny resentymentów zbiorowych i wynikających z nich działań społecznych w stosunku do głównych relacji istniejących w społeczeństwie: między strukturą a sprawstwem, rozumianych zgodnie z założeniami teorii morfogenetycznej Margaret S. Archer (1995, 2003, 2013). Zaprezentowane zostaną wybrane relacje między

elementami struktury i sprawstwa społecznego w polskiej sferze publicznej w kontekście resentymentalnym (emocji odzwierciedlających napięcia w strukturze społecznej). Precyzyjniej, polskie sprawstwo w sferze publicznej autor zamierza analizować w wymiarze jego właściwości strukturalnych (interesy grupowo-warstwowe) i kulturowych (wartości z kontekstem resentymentalnym), które warunkują możliwości sprawcze wybranych zbiorowych podmiotów społecznych. W końcu przedstawione będą egzemplifikacje ośmiu efektów resentymentalnych, utrwalających uwarunkowania morfostatyczne w społeczeństwie polskim.

Resentymenty jako emocje odzwierciedlające napięcia w strukturze społecznej

Zjawisko resentymentu, jako negatywnych emocji zbiorowych, które mają swoje źródło w napięciach strukturalnych, warunkują przebieg interakcji i poziom sprawstwa działających podmiotów społecznych, jest przedmiotem refleksji filozoficznej i naukowej od 1887 r. Wtedy Fryderyk Nietzsche opublikował dzieło *Z genealogii moralności*, w którym wprowadził pojęcie resentymentu. Przedstawił resentyment jako źródło moralności ludzi słabych, jako podstawę moralności niewolniczej (reaktywnej), która pozostaje w opozycji do moralności panów (pierwotnej i aktywnej), realizującej wolę mocy (Nietzsche 2003).

W kontekście bliższym socjologii do zjawiska resentymentu powrócili w początkach XX w. dwaj przedstawiciele niemieckich nauk społecznych. Pojęcie resentymentu zastało zastosowane przez Maxa Webera i Maxa Schelera do wyjaśnienia związku między napięciami w strukturze społecznej a gromadzeniem się negatywnych emocji w grupach społecznie marginalizowanych. Można postawić tezę, że mimo upływu ponad stu lat od ich powstania konceptualizacje te w dalszym ciągu mają największą moc eksplanacyjną w swojej dziedzinie. Pierwszy z nich określił resentyment jako „zjawisko towarzyszące religijnej etyce negatywnie uprzywilejowanych, którzy dokonując bezpośredniego odwrócenia starej wiary sądzą, że źródłem nierówności losów ziemskich jest grzech i niesprawiedliwość pozytywnie uprzywilejowanych, (...) które wcześniej czy później muszą sprowadzić pomstę Boga” (Weber 1984: 184). Resentyment, w taki sposób definiowany, pozwala cierpiącym i prześladowanym poczuć się dowartościowanymi. Warstwy upośledzone społecznie mogą odnaleźć w tej etyce sens swego cierpienia, realizować swoistą misję, z której mogą czerpać poczucie własnej godności. Etyka negatywnie uprzywilejowanych gloryfikuje ich cierpienia, interpretuje istniejący porządek społeczny jako niesprawiedliwy oraz daje nadzieję na jego odwrócenie i przyszlą zemstę na współczesnych ciemiężcach. Weber zastrzegł, że mechanizm resentymentu może dotyczyć warstw społecznie niekoniecznie najniższych (Weber 1984: 115). Dlatego można wnioskować, że każdy typ deprivacji, krzywd, prześladowań może skutkować resentymentem. Ponadto może to uczucie towarzyszyć zarówno członkom *underclass*, jak i poddanym materialnej lub symbolicznej przemocy przedstawicielom elit społecznych. Członkowie warstw uprzywilejowanych w określonych warunkach historycznych mogą być poddani procesom prowadzącym na przykład do dekompozycji czynników statusu.

Intuicja ta stanowiła zachętę do zastosowania koncepcji resentymentu do wyjaśniania genezy postaw i zachowań obywatelskich wybranych warstw społeczeństwa polskiego. Zgodnie z założeniem, że każdy, niezależnie od swojej kondycji społecznej, w mniejszym czy większym zakresie doświadcza działania negatywnych emocji, które nieodwzajemnione prowadzą do trwałego emocjonalnego i mentalnego samozatrucia. Jeżeli istniejące uwarunkowania polityczne, gospodarcze czy będące efektem napięć w strukturze społecznej dotyczą jednocześnie wielu jednostek o podobnej kondycji społecznej, to można zakładać, że resentyment, który ich dotyka, ma charakter uogólniony, dotyczy całej warstwy. Jest uwarunkowaniem strukturalnym, inaczej mówiąc trwale oddziałuje na postawy i zachowania społeczne tych, którzy resentymentu doznają.

Szerzej i w sposób bardziej usystematyzowany niż Weber pojęcie resentymentu wprowadził do zakresu nauk społecznych w 1912 r. Scheler. Dostrzega on dwa konstytutywne składniki znaczenia pojęcia. „Po pierwsze, chodzi tu o utrwalony w naszej psychice powtarzający się nawrót przeżywania określonej reakcji emocjonalnej, wymierzonej przeciw innemu człowiekowi, dzięki czemu emocja ta się pogłębia i wkraczając coraz bardziej poza sferę ekspresji i działań danej osoby przenika do samego jądra jej osobowości. (...) Po wtóre, słowo resentyment oznacza, że jest to emocja ujemna, tj. że kryje w sobie odruch wrogości” (Scheler 1997: 29). Dalej dookreśla resentyment jako duchowe samozatrucie, które ma ściśle określone przyczyny i skutki. Jest to trwałe nastawienie psychiczne, które rodzi się, kiedy określone odruchy uczuciowe, namiętności – same

przez się normalne i zasadniczo wchodzące w skład ludzkiej natury – ulegają systematycznie stłumieniu i nie zostają rozładowane, pociągając za sobą trwałe skłonności do określonego rodzaju złudzeń co do wartości i odpowiadających im sądów wartościujących. Uczucia te przekształcają się w resentymenty, kiedy nie towarzyszy im reakcja, która powinna z nich wypływać, np. uczucie zemsty potwierdzone mściwym czynem, zazdrość potwierdzona sceną zazdrości, nienawiść prowadząca do wyrządzenia krzywdy.

Tak rozumiany zespół negatywnych emocji dotyczyć może nie tylko przeżyć jednostkowych, łatwo może zostać przeniesiony na stany emocjonalne, komponenty postaw, podłoża habitusów całych grup społecznych. Scheler mocniej niż Nietzsche podkreśla społeczny aspekt resentymentalnych uwarunkowań ludzkich postaw i zachowań. Schelerowska interpretacja zjawiska resentymentu przebiega na dwóch poziomach poznawczych. Na poziomie filozoficznym Scheler odnosi się do teorii wartości, swoistej filozoficznej antropologii, i mówi o „resentymentcie w ogóle”. Na poziomie analiz socjologicznych, które są w tym kontekście szczególnie interesujące, prezentuje „resentymenty określonego typu”. Wskazuje na istotny wpływ struktury społecznej na poszczególne jego klasy oraz na to, że jej ukształtowanie jest źródłem negatywnych emocji społecznych (Scheler 1997: 41).

Autor dzieła *Resentyment a moralność* stworzył koncepcję związku określonych aspektów struktury społecznej z procesami wytwarzania się i trwania resentymentów. Twierdził, że podstawowym warunkiem zaistnienia takiego związku jest niespójność struktury społecznej. Siła resentymentu grupowego czy uogólnionego jest tym większa, im większa zachodzi różnica między prawnym i publicznym prestiżem grupy a faktycznym układem sił. Największe pokłady resentymentu tkwią w społeczeństwach, w których formalnie zapewnione są wszelkie prawa (osobiste, obywatelskie, socjalne), ale jednocześnie życie społeczne pozostaje w sprzeczności z ustawodawstwem.

Do powstania resentymentów, w minimum grupowej skali, niezbędny jest również drugi warunek. Muszą zaistnieć zespół norm i wartości społecznie akceptowanych, systemy światopoglądowe oraz ideologie społeczne i polityczne, które w odpowiedni sposób legitymizować będą porządek społeczny, zezwalający na określone relacje wywyższenia jednych i poniżenia drugich. W obciążonym resentymentem społeczeństwie funkcjonują specyficzne racjonalizacje, wywodzące się ze wspomnianych ideologii i doktryn, usprawiedliwiające oparty na nierównościach porządek społeczny i nakazujące w sposób mniej lub bardziej sformalizowany jego przestrzeganie. Codzienne interakcje członków takiego społeczeństwa będą odzwierciedlać resentymentalne właściwości kulturowe.

Dla prezentowanej problematyki badawczej inspirująca poznawczo jest też współczesna koncepcja dotycząca relacji między dynamiką zmian makrostruktury społecznej a zbiorowymi emocjami. Jack M. Barbalet twierdzi, inspirowany pracami Thomasa Scheffa i Theodore’a Kempera (1978: 30-41), że pobudzenia emocjonalne generują procesy makrostrukturalne, które warunkują jednostki uczestniczące w spotkaniach na poziomie mikro (Turner, Stets 2009). W sytuacji doświadczania podobnych emocji zbiorowo, których źródłem są istniejące uwarunkowania makrosocjalne (np. nierówność w dostępie do władzy czy dóbr ekonomicznych), ludzie są skłonni do zbiorowego działania prowadzącego do efektów ogólnospołecznych.

Barbalet emocję żalu utożsamia z resentymentem i wiąże blisko z uczuciem zemsty. Żal traktuje jako emocję „moralną”, bo ludzie odczuwają go, gdy uświadamiają sobie, że inni zyskują władzę lub bogactwo materialne wbrew normom moralnym i regułom kulturowym. Grupy społecznie upośledzone, które boleśnie odczuwają pogłębiające się różnice, zaczynają się orientować na przeszłość, gdy, w ich mniemaniu, świat był bardziej sprawiedliwy i rządził się jakimiś zasadami moralnymi. Jeżeli doznawany resentyment uciśnionych jest uświadomiony, może być zaczynem ich zbiorowego działania. Jeżeli jest podprogowy, społecznie nieuświadomiony, to ulega sublimacji do postaci zainteresowania, przez jednostki poddane resentymentowi, okrucieństwem, perwersją seksualną, sportami ekstremalnymi lub innymi skrajnymi formami aktywności (Barbalet 1998).

Status ontologiczny resentymentów w perspektywie morfogenetycznej

Podejście morfogenetyczne wymaga określenia emergentnych właściwości kulturowych, czyli sfer obowiązujących norm i wartości grupowych, które warunkują postawy. Są one podłożem m.in. dla powstawania

resentymentów zgeneralizowanych (uogólnionych) i grupowych, utrwalonych w procesach długiego trwania. Margaret S. Archer wyodrębnia system kulturowy, który obejmuje zespół idei, norm i wartości pozostających ze sobą w logicznych relacjach sprzeczności i uzupełniania się. Do emergentnych właściwości kulturowych zaliczyć można sferę resentymentów, mniej lub bardziej uświadamianych oraz uogólnionych. Ponadto wyróżnia się interakcje społeczno-kulturowe, które dotyczą konfliktowych lub uporządkowanych relacji między działającymi jednostkami i grupami interesu. W ich ramach podmioty działania odwołują się do idei pochodzących z systemu kulturowego, aby realizować swoje interesy materialne i idealne (Archer 1996). Formę i treść interakcji uwarunkują też obciążenia resentymentalne, mające swoje źródło w przeszłych doświadczeniach indywidualnych i zbiorowych.

Analizy morfogenetyczne dotyczą zawsze związków przyczynowo-skutkowych istniejących w relacjach między strukturą a sprawstwem umiejscowionych w czasie. Dlatego Archer strukturę społeczną określa jako system relacji ludzkich pomiędzy pozycjami społecznymi, które wyłaniają się współcześnie jako skutki przeszłych działań jednostkowych i zbiorowych. Natomiast za Weberem i Schelerem można dodać, że historycznie ukształtowane struktury są źródłem napięć związanych z nierównym dostępem do władzy, kapitału i prestiżu. Są też źródłem negatywnych emocji zbiorowych. Konteksty systemu kulturowego, dotyczące logicznych związków między ideami, jak również konteksty systemu społecznego, odnoszące się do relacji między pozycjami oraz do odpowiadających im zasobów, warunkują interakcje społeczne, są powiązane z realizacją interesów przypisanych do dziedziczonych pozycji społecznych. Tworzą też trwałe historyczne konteksty resentymentalne dla współczesnych działań społecznych.

Wspomniane wyżej założenia dotyczące dualizmu kultury i sprawstwa pozwalają na analizę interakcji w wymiarze czasu. Pozwalają uwzględnić, wynikające z procesów długiego trwania, uwarunkowania religijne, ideologiczne, polityczne i społeczno-gospodarcze, stanowiące podłoże dla zbiorowych emocji negatywnych (urazów nieodwzajemnionych). Potrzeba analiz relacji w czasie jest szczególnie istotna, gdy podjęte badania dotyczą resentymentów i efektów resentymentalnych. To zmienne, jak mało które, mające swoje źródła w przeszłości. Jednocześnie warunkują współczesne działania społeczne oraz rzutują na przyszły kształt i formy relacji między strukturą, kulturą a sprawstwem. Jeżeli odwołamy się do sposobów kategoryzacji emocji wprowadzonych przez Theodore'a Kempera (1984: 369-383), który wyróżnia emocje zorientowane na przeszłość (nostalgia, żal i poczucie beznadziei), terażniejszość (złość, strach i zaskoczenie) oraz na przyszłość (niepokój, poczucie bezpieczeństwa), to należy stwierdzić, że emocje resentymentalne mają status szczególny, bo wywodzą się z przeszłości, określają zakres i charakter terażniejszych działań i negatywnie warunkują przyszłe relacje.

Resentymenty współtworzą, obok idei, norm i wartości, emergentne własności kulturowe. Jednocześnie sfera działań społecznych obciążonych resentymentami jest efektem warunkowania strukturalnego i kulturowego, ponieważ urazy rodzą się z trwałych napięć istniejących w strukturze społecznej oraz w sytuacjach istnienia w kulturze systemu aksjonormatywnego i ideologii uzasadniających ich trwanie. Są elementem działań sprawczych, zarówno jednostek, jak i zbiorowych podmiotów działania. Mające potencjał sprawczy podmioty przepracowują emocjonalnie i refleksyjnie zewnętrzne uwarunkowania resentymentalne, aby następnie oddziaływać zwrotnie na treści uwarunkowań strukturalnych i kulturowych. Dlatego można skonstatować, że zjawisko resentymentu jest skutkiem działania zarówno emergentnych właściwości strukturalnych, jak i kulturowych, ale jako element emergentnej rzeczywistości społecznej posiadający określoną autonomię ontologiczną warunkuje też zwrotnie stan właściwości strukturalnych i kulturowych. Negatywne emocje o charakterze resentymentalnym oraz bliskie im emocje zawiści, wrogości i wzajemny dystans są czynnikami podtrzymania równowagi, poprzez istnienie relatywnie stałych poziomów nierówności, między poszczególnymi grupami i warstwami w ramach aktualnie istniejącej struktury społecznej; utrwalają podziały społeczno-kulturowe (Coser 2009: 26).

Kluczowe relacje między strukturą i sprawstwem w polskim kontekście resentymentalnym

Polska sfera publiczna jest przestrzenią, w której trwale jest podtrzymywana morfostaza (reprodukcja) istniejącego porządku strukturalno-kulturowego. System społeczno-ekonomiczny sprzyja dominacji jednej warstwy, jednej kategorii społecznej – inteligencji, zarówno w sferze uwarunkowań kulturowych, społecznych, jak i ekonomicznych. Ogranicza dostęp do kapitału kulturowego, głównie przez system edukacji nastawiony na odtwarzanie istniejącego układu stratyfikacji społecznej (Zarycki, Warczok 2014: 39-42; Sadura 2012). Petryfikuje obowiązujące sieci relacji społecznych, funkcjonujące w oparciu o więzi pokrewieństwa, przynależności do kręgów towarzyskich i biznesowo-zawodowych (kapitał społeczny i kapitał ekonomiczny). Natomiast główne medialne narracje uwarunkowania te symbolicznie legitymizują (kapitał symboliczny). Wymienione kapitały podlegają historycznie utrwalonemu procesowi konwertowania i wzajemnego wzmocnienia (Bourdieu 1985). Warunkowanie kulturowe odbywa się poprzez utrwalone w procesach długiego trwania, medialnie podtrzymywane i propagowane, inteligentkie wzory aktywności obywatelskiej. Morfostaza kulturowa wyraża się w głównej roli inteligencji etosowej jako kreatora wzorów uczestnictwa w życiu społecznym, kulturalnym, aktywności w instytucjach społeczeństwa obywatelskiego oraz w mniejszym stopniu wzorów mieszczańskich, które obecnie realizuje głównie potransformacyjna klasa średnia (Weryński 2008: 142-149, 2010). Aktywność szerokich kręgów społecznych pozbawionych odpowiednich zasobów kapitału ekonomicznego, społecznego oraz kulturowego, wystarczających do ich podmiotowego społecznego sprawstwa, jest przez emergentne właściwości hamowana.

Źródła współczesnych, resentymentalnie nacechowanych postaw obywatelskich Polaków odnaleźć można w okresie utraty niepodległości po upadku I Rzeczypospolitej. Sto dwadzieścia trzy lata zaborów były jednocześnie czasem kształtowania się nowoczesnej świadomości narodowej i współczesnej kultury życia publicznego. Zniewolenie polityczne, wyrażające się głównie utratą państwowości, skutkowało poczuciem wyobcowania, kryzysem tożsamości narodowo-państwowej szczególnie klasy ziemiańskiej, rodzącej się warstwy inteligencji i świadomej narodowo części mieszczaństwa. Utracie instytucji własnego państwa towarzyszyły procesy alienacji od uczestnictwa obywatelskiego, degradacji społecznej i gospodarczej szlachty, tradycyjnie stanowiącej główną propaństwową siłę społeczną, i jej stopniowe przekształcanie się w inteligencję oraz mieszczaństwo (Chałasiński 1946, 1958). Wspomnianym wyżej procesom deklasacji i alienowania obywatelskiego warstw wyższych towarzyszył proces upodmiotowienia klasowego i obywatelskiego chłopstwa, który wyostrzał istniejący, jeszcze od czasów feudalnych, podstawowy konflikt i potencjał resentymentalny w strukturze społecznej.

Wspomniany wyżej resentyment zgeneralizowany określa cechy charakterystyczne postaw dla całej zbiorowości Polaków. W dużej mierze ma on egzogenny charakter. Dotyczy traumy ofiar skolonizowania w okresie utraty państwowości, zaborów, dwóch dwudziestowiecznych wojen światowych i okresu PRL-u. Resentymenty grupowe: inteligencki, mieszczański, chłopski, miały, oprócz treści wspólnych, fundamentalnych dla uogólnionej pamięci zbiorowej i świadomości narodowej, odmienne, głównie endogenne społecznie, źródła. Miały i często mają specyficzne podłoże polityczne – szczególnie istotne w przypadku resentymentu inteligenckiego, ekonomiczne – charakterystyczne przede wszystkim dla samozatrucia mieszczańskiego, i w końcu kulturowo-ideologiczne, leżące głównie u podstaw resentymentu chłopskiego.

W XX w. inteligencki resentyment grupowy przejawiał się brakiem upodmiotowienia w dostępie do władzy, wolności obywatelskich (słowa, zgromadzeń, udziału w życiu publicznym). Równie istotny był dalszy deprivacyjny proces utraty pozycji społeczno-ekonomicznej, zubożenia i deklasacji ważnej części tej warstwy – ziemiaństwa. Resentyment mieszczański, głównie o charakterze ekonomicznym, był skutkiem ograniczania podmiotowości gospodarczej, słabości kapitałowej, organizacyjnej. Wynikał z konieczności walki z obcym kapitałem ekonomicznym. Nie mniej ważny był brak oparcia w państwie polskim, spowodowany jego słabością, potem w okresie PRL-u wrogością ideologiczną jego przedstawicieli i instytucji. Resentyment chłopski ujawniał się wobec aparatu państwowego, obcego czy po części własnego, ale obcego ideologicznie w czasach PRL-u; wobec obcych wzorów obyczajowych, wzorów gospodarowania opartych na kolektywizmie kołchozowym, stosunku do własności, lęku o utratę ziemi.

Polskie efekty resentymentalne – egzemplifikacje

Diagnozy działania mechanizmów resentymentalnych i wyjaśnienia ich genezy (Nowak 1985: 369-373) można dokonać poprzez analizę historyczną (Turner, Stets 2009: 339-340) oraz studia przypadków konkretnych, nacechowanych resentymentalnie faktów społecznych, jak również związanych z nimi interakcji między odpowiednimi zbiorowymi podmiotami działania. Wspomniane związki faktów społecznych i interakcji uwarunkowanych strukturalnie i kulturowo tworzą obciążone resentymentalnie procesy społeczne.

Sławomir Kaprański, po analizie tekstu Schelera, wyróżnia cztery mechanizmy resentymentalne ograniczające możliwość zmiany społecznej: efekt kwaśnych winogron, efekt negatywnej akceptacji, efekt przeniesionej nienawiści oraz efekt podwójnej świadomości aksjologicznej (Kaprański 1989: 77-79). Autor artykułu w podjętej analizie proponuje ponadto uzupełnić listę mechanizmów resentymentalnych o cztery kolejne, które również wspomagają morfostazę (reprodukcję) społeczną: efekt postkolonialny (Thompson 2002, 2007), efekt ucieczki od wolności (Fromm 2011), efekt przeregulowania normatywnego (Stelmach 2016) oraz efekt zaburzenia percepcji czasu.

Efekt kwaśnych winogron

Koncepcja Schelera zakłada, że poddani działaniu resentymentów ulegają dwojakiego rodzaju złudzeniom. Pierwsze dotyczy obrazu rzeczywistości, a precyzyjniej mylnego poglądu co do jej istoty. Źródłem drugiego złudzenia jest specyficzna percepcja świata: to, co zwykle uznawane jest za wartość, w określonym kontekście społecznym, historycznym przestaje być za takie uważane. Ten typ złudzenia co do wartości wyraża między innymi mechanizm kwaśnych winogron. Dotyczy on redukcji dysonansu powstałego w sytuacji braku możliwości osiągnięcia dobra, które jest przedmiotem pragnień (Kaprański 1989: 71-72). Osoby czy grupy ulegające temu złudzeniu nie tylko zaprzeczają pozytywnej wartości określonego dobra, ale potrafią również aktywnie zniechęcać innych do tychże dóbr czy wartości w pełnym przeświadczeniu o słuszności swoich działań. Za egzemplifikację działania tego efektu mogą posłużyć postawy i zachowania części przedstawicieli inteligencji etosowej, którzy byli socjalizowani w Polsce międzywojennej do demokracji. W okresie PRL-u, nie mogąc realizować wartości demokratycznych, poddani traumie czasów stalinowskich oraz nieświadomemu mechanizmowi resentymentalnej sublimacji, kwestionowali ich zasadność, stawali się aktywnymi „budowniczymi” Polski Ludowej, często członkami nomenklatury komunistycznej.

Efekt negatywnej akceptacji

Przedstawiony wyżej typ złudzeń powiązany jest z resentymentem wysublimowanym, którego działania podmiot sobie nie uświadamia. Zasada nieświadomego ograniczenia wartości określonego dobra dotyczy też relacji odwrotnej, gdy coś, co nigdy wartością nie było, w pewnych okolicznościach za taką zostaje uznane. Kaprański nazwał go efektem negatywnej akceptacji. Zbudowana na takim resentymentcie akceptacja określonej wartości, np. ustroju społeczno-politycznego PRL, jest w rzeczywistości akceptacją pozorną. Ponieważ zachodzi na poziomie nieświadomym, na zewnątrz jednostka może uchodzić, we własnych oraz cudzych oczach, za gorliwego jej orędownika. W rzeczywistości wyznaje tę ideę tylko dlatego, że przeciwstawia się ona innej, np. ideologii Polski sanacyjnej, która była (rzeczywistym lub wyimaginowanym) powodem jej nieodwzajemnionych urazów. Analogicznym efektem można tłumaczyć stosunek części inteligencji, krytycznie oceniającej życie społeczno-polityczne w okresie PRL-u oraz dotkniętej w tym czasie negatywnymi emocjami, do realiów współczesnej Rzeczypospolitej Polskiej.

Powyższej formie złudzenia co do wartości uległa znaczna część inteligencji polskiej po 1944 r., szczególnie związana z Polską Partią Socjalistyczną czy innymi środowiskami sympatyzującymi z lewicą antysanacyjną, w tym kręgi intelektualne (patrz: *Zniewolony umysł* Czesława Miłosza). Podobnie można też próbować wyjaśniać postawy i zachowania polityczne środowisk postendeckich i inteligentów związanych z pravicowymi partiami ludowymi, którzy podjęli współpracę z komunistami z PPR, potem PZPR. Jednak można przypuszczać, że iluzja aksjologiczna środowisk lewicowych była dużo głębsza z racji podobieństwa ideologicznego, przynajmniej na poziomie deklaracji, do programów władz PRL. Resentyment środowisk

prawicowych podejmujących współpracę z władzami PRL-u miał charakter świadomy, rzadziej wysublimowany, próbowano dostosować się do istniejącej równowagi geopolitycznej, instrumentalnie wykorzystując nadarzające się możliwości.

Efekt podwójnej świadomości aksjologicznej

Cechą PRL-owskiego systemu społecznego, ściślej jego aksjonormatywnego wymiaru, było trwale wpisanie w jego ramy niespójności między oficjalnie obowiązującym systemem prawnym z gwarancjami konstytucyjnymi na czele a faktycznymi ich realizacjami w życiu społecznym. Poszczególne grupy społeczne, np. oficjalnie uznawane przez władzę jako neutralne dla systemu, mimo formalnie zagwarantowanych praw obywatelskich, osobistych czy prawa do własności, faktycznie nie były w stanie ich egzekwować. W okresie stalinowskim otaczająca rzeczywistość społeczna była antytezą deklarowanego porządku aksjonormatywnego i prawnego. Istniejąca ideologia państwowa i leżące u jej podstaw sojusze międzynarodowe stwarzały kontekst emocjonalno-mentalny, w którym poddani prześladowaniom czy deprywacji wynikającej z rozbieżności czynników statusu przedstawiciele inteligencji czy obciążani „domiarami” podatkowymi drobni przedsiębiorcy w pełni świadomi niesprawiedliwości systemu, bezsilni wobec władzy, wierzyli, że jest trwały i nieodwołalny.

Codzienne interakcje – kontakty z instytucjami państwowymi, partyjnymi mediami tylko pogłębiały ich poziom nieodwzajemnionych urazów i niechęci. Nie tylko byli fabrykanci, właściciele majątków ziemskich czy kamienicznicy, ale również drobni kupcy, rzemieślnicy byli traktowani przez aparat bezpieczeństwa jako wrogowie ustroju, antagonistyczna klasa społeczna wobec „ludu pracującego miast i wsi”. Jako właściciele środków produkcji, zgodnie z doktryną marksizmu-leninizmu, powinni odejść do przeszłości. Nawet jeżeli nie znacjonalizowano ich miejsc pracy, to wymierzone przeciw „prywatnej inicjatywie” ustawodawstwo zmuszało do zamykania sklepów, warsztatów, restauracji. „Reakcjonistyczna” warstwa społeczna stanowiła w oczach władz komunistycznych zagrożenie dla sprawności budowy „demokracji ludowej”. Często z dnia na dzień pozbawiani środków do życia doznawali degradacji społecznej, deklasacji. Poddawani poniżeniom, deprywacji obiektywnej i względnej przedstawiciele mieszczaństwa latami żyli w poczuciu nieodwzajemnionej urazy wobec władzy PRL. Sposobem na złagodzenie efektów trwałego resentymentu grupowego, którego przyczyn nikt nie był w stanie usunąć, były jego sublimacja, „ucieczka w prywatność” i wytwarzanie się podwójnej aksjologicznej świadomości, skutkującej brakiem partycypacji w życiu społeczno-politycznym oraz ściśle z nim związane zjawisko próżni socjologicznej (Nowak 1979).

Efekt przeniesionej nienawiści

Stosunek znacznej części społeczeństwa polskiego, o chłopskim pochodzeniu, do udziału w życiu publicznym II Rzeczypospolitej wyjaśniać można jednym z schelerowskich mechanizmów resentymentalnych – efektem przeniesionej nienawiści. Występowało przeniesienie, często na poziomie półświadomym, wcześniejszych nieodwzajemnionych urazów, negatywnych nastawień oraz uprzedzeń wobec „panów ze dworu” na odrodzoną „pańską” Polskę. Szczególnie mocno mechanizm ten można było obserwować na Kresach Wschodnich Rzeczypospolitej, gdzie na relacje klasowe nakładały się resentymenty o podłożu etnicznym. Echa działania tego mechanizmu dostrzegać można również w zachowaniach obywateli III Rzeczypospolitej, przejawiających się dalej trwającą w wysublimowanych, nieświadomych formach, wzmocnioną w okresie PRL-u o nowe treści, dychotomią „my – oni”.

Konsekwencją wspomnianych relacji resentymentalnych i działania mechanizmu przeniesionej nienawiści były i często są specyficzne interakcje społeczne. Współcześnie przejawiają się swoistym habitusem, opartym na dychotomii Polski „pańskiej, oświeconej, europejskiej”, a z drugiej strony „plebejskiej i zaściankowej” lub w zależności od punktu widzenia „naszej, tradycyjnej, swojskiej”, obywatelsko marginalizowanej. Interakcje te odbijają się w dyskursach społeczno-politycznych. Są one obecne też w gospodarce, czego egzemplifikacją jest relacja patron – klient występująca w przedsiębiorstwach o przewadze rodzimego kapitału czy w neolatyfundiach rolniczych. Silnie obecne są też wspomniane interakcje resentymentalne w kulturze. W dalszym ciągu ma miejsce trwały podział na kulturę wyższą (pańską) i popularną, czyli plebejską. Odradzają się, wsparte

uwarunkowaniami struktury społeczno-zawodowej (zróżnicowania dochodów i efekt synergii kapitałów: ekonomicznego, społecznego i kulturowego), zdychotomizowane style życia. Funkcjonuje neoziemiańskie poczucie wyższości nowej klasy średniej z podmiejskich rezydencji i osiedli zamkniętych, które kontrastuje z postproletariackim stylem życia większości PRL-owskich blokowisk.

Efekt postkolonialny

Postawy społeczne Polaków, podobnie jak znaczna część polskiej literatury, zostały zarażone resentymentem. Był on efektem skolonializowania (Thompson 2002, 2007). Obecny w kulturze, ale również w postawach i zachowaniach Polaków, swoisty dyskurs skolonializowania był konsekwencją zniewolenia, zarówno w wymiarze politycznym, społecznym, jak i gospodarczym. Atutem Polaka Sarmaty było, że nikt nie pozbawił go podmiotowości politycznej czy społecznej, ponadto obca mu była pogarda wobec własnego społeczeństwa i bezkrytyczna fascynacja Innymi. Natomiast cechy te są kwintesencją postkolonialnej mentalności, postkolonialnego resentymentu współczesnych Polaków. Współczesny resentyment Polaków, szczególnie warstw „oświeconych”, wyraża się, po pierwsze, w poczuciu pogardy wobec swoich, nie tak cywilizowanych, jak ci Inni lepsi, pogardy za to, że są ksenofobiczni i zaściankowi, naiwni i sentymentalni w odczytywaniu np. uwarunkowań geopolitycznych, w jakich znajduje się współczesna Polska, czy zobiektywizowanych procesów integracji europejskiej (Thompson 2007). Po drugie – w kompleksie zapóźnienia, przynależności do peryferii świata Zachodu.

Deprecjonowanie, degradowanie wartości własnego narodu, dorobku kulturowego, technologicznego czy sprawności organizacyjnych państwa jest dowodem na trwałe, podświadome, przybierające charakter habitusu ukształtowanie się mentalności postkolonialnej. „Oświeceni” krytycy polskich grzechów, zarówno ze środowisk akademickich, intelektualnych, jak i z mediów, ucieleśniają w praktyce życia społecznego historycznie uwarunkowany resentyment postkolonialny. Nieświadomie ulegają narracjom kolonializatorów, którzy zwykle wpajali kolonializowanym ich niskie zaawansowanie cywilizacyjne, brak umiejętności państwowotwórczych, skażenie anarchią czy wtórność kulturową. Również ci, którzy uprawiają „politykę historyczną”, udowadniając wyjątkowość cnót, bohaterstwa, obrońców przedmurza chrześcijaństwa czy cywilizacji Zachodu przed barbarzyńcami ze Wschodu, bolszewizmem, ignorują konsekwencje kolonializmu ostatnich dwustu lat. Nie są w stanie zrozumieć, że resentyment współczesny, wobec krzywd doznanych od wrogów z przeszłości, nie buduje zdrowej więzi społecznej, tożsamości narodowej. Jest traumą przeszłości, która dotyka współczesnych Polaków. Koncepcja postkolonialnej traumy i resentymentu stworzona przez amerykańską slawistkę wskazuje istotne elementy nieuświadomionego społecznego habitusu Polaków.

Efekt ucieczki od wolności

Przywrócony w Polsce, po dziesięcioleciach realnego socjalizmu, kapitalizm otworzył szerokim kręgom społecznym możliwości samorealizacji ekonomicznej, wolności wypowiedzi, zrzeszania się, podróży. Jednocześnie nastąpiło rozluźnienie tradycyjnych więzi rodzinnych, sąsiedzkich i koleżeńskich, duże zróżnicowanie dochodów i statusów społecznych, stylów życia i konsumpcji, przyzwolenie na nieakceptowaną wcześniej swobodę obyczajową, relatywizm kulturowy. W grupach ekonomicznie zmarginalizowanych wspomniane zmiany właściwości strukturalnych (wzrost wagi kapitału ekonomicznego) oraz kulturowego (zróżnicowanie statusów) wywołały lęk przed propagowanymi wzorami wolności, pojmowanej na sposób liberalny czy neo-liberalny. Ich skutkiem jest postępujący wzrost nastrojów populistycznych, przejawiający się na przykład narastającymi oczekiwaniami gwarancji socjalnych.

Erich Fromm (2011) twierdzi, że kapitalizm nie oferuje wzorców osobowych atrakcyjnych życiowo dla przeciętnego człowieka (innych niż przedsiębiorczy *self made man*), natomiast przynosi osobom z warstw nieuprzywilejowanych w dostępie do kapitału ekonomicznego, kulturowego i społecznego poczucie braku bezpieczeństwa, niewysublimowany resentyment wobec tych, „którym się wiedzie”, osamotnienie. Uczucie osamotnienia jest podstawowym lękiem, od którego ludzie współcześni pragną się uwolnić bez względu na cenę uzyskania dobrostanu. Według twórcy koncepcji ucieczki od wolności najsilniej lęki tego typu

przeżywają przedstawiciele klasy niżej średniej, odczuwający trwałe zagrożenie, często wręcz biologiczne, ale i mentalne, przed popadnięciem w społeczne zmarginalizowanie, wykluczenie. Współcześnie do tej kategorii obarczonych permanentnym lękiem egzystencjalnym zaliczyć trzeba szerszą i bardziej zróżnicowaną warstwę społeczną – prekariat. Osoby odczuwające lęk przed wolnością, przed wzięciem odpowiedzialności za swoje życie podkreślają potrzebę hierarchii społecznej i odwołania się do silnych przywódców, potrzebę oddania, delegowania swojej sprawczości zewnętrznym autorytetom, przyjęcia zewnętrznych norm i wartości grupowych, organizacyjnych. Cechuje je, częstszy niż w innych warstwach społecznych, autorytaryzm, który przejawia się gotowością do podporządkowania się osobom uznawanym za silniejsze, a jednocześnie chęcią sprawowania bezwzględnej władzy nad słabszymi. Nie są im obce postawy etnocentryczne, rasistowskie, mizoginistyczne, antydemokratyczne¹. W sytuacji niemożliwości realizacji sprawczości indywidualnej, osamotnienia, braku indywidualnego azymutu aksjologicznego relatywnie łatwo zostają zaszczepione takim jednostkom potrzeby i wzorce grupy pozytywnego odniesienia. Osoby o wyżej określonym profilu społeczno-osobowym stanowią elektorat skrajnych organizacji politycznych.

Efekt przeregulowania normatywnego

Gdy w określonym systemie społecznym istnieją trwałe nacechowane resentymentem własności strukturalne oraz kulturowe, ich skutkiem i empirycznym przejawem w sferze obowiązujących regulacji formalno-prawnych jest przeregulowanie normatywne. Efektem instytucjonalnym doznawanych w przeszłości przez aktorów społecznych negatywnych doświadczeń w budowaniu wzajemnego zaufania do partnerów szeroko pojętej interakcji i/lub przekazywanych w procesie socjalizacji postaw nieufności będzie wytworzenie się systemu prawno-normatywnego cechującego się występowaniem nadmiernych regulacyjnych zabezpieczeń. Występuje społeczna potrzeba budowania buforów bezpieczeństwa przed partnerami interakcji społecznej. Przeregulowania normatywne odzwierciedlają brak zaufania do partnerów biznesowych, społecznych, politycznych. Hamują tym samym efektywność oraz racjonalność przebiegu podejmowanych wspólnych działań (projektów). Resentyment staje się źródłem przekonań normatywnych (Stelmach 2016).

Efekt zaburzenia percepcji czasu

Percepcja czasu w realiach społeczno-kulturowych nieobciążonych trwałymi resentymentami może mieć charakter zrównoważony, gdy powszechnie obowiązujący sposób postrzegania i rozumienia tego, co było, jest i co będzie, ma podobnie istotne znaczenie w wyznaczaniu celów zbiorowego działania i jego realizacji. W polskich uwarunkowaniach strukturalnych i kulturowych efekt zaburzenia percepcji czasu przejawia się zawężaniem odbioru istniejącego, niezależnie od naszego poznania, spektrum rzeczywistości do tych jego fragmentów, które dotyczą w największym stopniu zbiorowych doświadczeń i obciążeń emocjonalnych z przeszłości. Przeszłość jest tu rozumiana szeroko, dotyczy zarówno czasów sięgających wielu pokoleń wstecz, jak i doświadczeń autopsyjnych aktorów społecznych, osadzonych w dzieciństwie czy młodości. Jest precyzyjnie ustrukturyzowana, poszczególne jej etapy są analitycznie wyodrębniane, tworząc subkategorie czasowe („za Balcerowicza”, „w stanie wojennym”, „w czasach stalinowskich”, „za okupacji”, „w międzywojniu”, „podczas zaborów”). W polskim kontekście wyodrębniane subkategorie czasowe dużo częściej niosą ze sobą negatywne niż pozytywne konotacje emocjonalne.

Efekt ten przynosi podobne obciążenia emocjonalne oraz wywołuje podobne zespoły postaw do efektu postkolonialnego. Odwoływanie się w przekazach medialnych, dominujących narracjach publicystycznych, dziełach literackich, filmowych czy przedsięwzięciach artystycznych do traum przeszłości demobilizuje, ogranicza wolę zbiorową do działań współczesnych a nastawionych na efekty w przyszłości.

¹ Co trzeci Polak (33%) zgadza się z twierdzeniem, że system niedemokratyczny niekiedy sprawdza się lepiej od demokracji. Opinię taką częściej akceptują ludzie młodzi (18-25 lat), mieszkańcy małych miast, o niższych niż przeciętne dochodach i wykształceniu (CBOS 2016).

Podsumowanie

Głównym celem autora było ustalenie statusu ontologicznego resentymentów zbiorowych i wynikających z nich działań społecznych (efektów resentymentalnych). Zjawisko resentymentu jest skutkiem działania zarówno właściwości strukturalnych (władzy, posiadania, statusu), jak i kulturowych (wartości, w tym złudzeń co do wartości, oraz ideologii). Jako element emergentnej rzeczywistości społecznej, posiadający określoną autonomię ontologiczną, warunkuje też zwrotnie stan właściwości strukturalnych oraz kulturowych, rozumianych zgodnie z teorią Margaret S. Archer.

Mechanizm działania resentymentów zbiorowych dotyczący głównych polskich warstw społecznych można diagnozować i wyjaśniać ich genezę poprzez odwołanie się do kategorii: a) przeniesionej nienawiści, b) negatywnej akceptacji, c) podwójnej świadomości aksjologicznej, d) gorzkich winogron, e) ucieczki od wolności, f) przeregulowania normatywnego, g) zaburzenia percepcji czasu, h) efektu postkolonialnego. Natomiast wyzwaniem pozostaje problem poszukiwania kolejnych efektów resentymentalnych, które ułatwić mogą pełniejszą diagnozę morfostatycznych uwarunkowań w polskiej sferze publicznej.

W sytuacji istnienia relatywnie stałych poziomów nierówności resentymenty zbiorowe, wraz z towarzyszącymi im postawami dystansu, mogą być czynnikami stabilizacji społeczno-kulturowej. W polskich realiach istniejący kontekst resentymentalny utrwała układ stratyfikacji społecznej (morfostaza), warunkuje wzory uczestnictwa w życiu publicznym, ogranicza wyrażanie idei i wartości odmiennych, które mogłyby służyć jako legitymizacja interesów warstw marginalizowanych. Efektem działania struktury społecznej na poddane resentymentom kategorie społeczne jest bierność obywatelska, brak partycypacji w sferze publicznej.

Celowe wydaje się w przyszłości podjęcie próby zoperacjonalizowania poszczególnych efektów resentymentalnych oraz konstrukcji triangulacyjnej procedury badawczej, która pozwoli na bardziej kwantyfikowalną diagnozę kontekstów resentymentalnych.

Bibliografia

- Archer M.S. (1995), *Realist Social Theory: the Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer M.S. (1996), *Culture and Agency. The Place of Culture in Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer M.S. (2003), *Structure, Agency and the Internal Conversation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer M.S. (2013), *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, A. Dziuban (tłum.). Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Barbalet J. (1998), *Emotion, Social Theory, and Social Structure: A Macrosociological Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu P. (1985), *The Forms of Capital* [w:] J.G. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press, s. 241-258.
- CBOS (2016), *Opinie o demokracji*. „Komunikat z badań”, 100.
- Chałasiński J. (1946), *Společna genealogia inteligencji polskiej*. Warszawa: Czytelnik.
- Chałasiński J. (1958), *Przeszłość i przyszłość inteligencji polskiej*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Coser L.A. (2009), *Funkcje konfliktu społecznego*, S. Burdziej (tłum.). Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Fromm E. (2011), *Ucieczka od wolności*, przeł. O. i A. Ziemilscy. Warszawa: Czytelnik.
- Kapralski S. (1989), *Resentyment i zmiana społeczna*. „Studia Socjologiczne” 2: 71-72.
- Kemper T.D. (1984), *Power, status, and emotions: A sociological approaches to the sociology of emotions* [w:] K. Scherer, P. Ekman (eds.), *Approaches to emotions*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, s. 369-383.
- Kemper T. D. (1978), *Toward a Sociology of Emotions*. „American Sociologist” 13: 30-41.
- Nietzsche F. (2003), *Z genealogii moralności*, L. Staff (tłum.). Kraków: Wydawnictwo Zielona Sowa.
- Nowak S. (1979), *System wartości społeczeństwa polskiego*. „Studia Socjologiczne” 4(75): 155-172.
- Nowak S. (1985), *Metodologia badań społecznych*. Warszawa: PWN, s. 369-373.
- Sadura P. (2012), *Szkola i nierówności społeczne*. Warszawa: Raport Fundacji Amicus Europae.
- Scheler M. (1997), *Resentyment a moralność*. Warszawa: Czytelnik.

- Stelmach J. (2016), *Resentymenty jako źródło przekonań normatywnych*, <http://www.youtube.com/watch?v=ylmn4dZRtY8> [dostęp: 1.02.2017].
- Thompson E. (2002), *Witold Gombrowicz*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Thompson E. (2007), *Polski nacjonalizm jest niezwykle łagodny*. „Dziennik” 31 marca 2007 r.
- Turner J.H., Stets J.E. (2009), *Socjologia emocji*, M. Bucholc (tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Weber M. (1984), *Szkice z socjologii religii*, J. Prokopiuk, H. Wandowski (tłum.). Warszawa: Książka i Wiedza.
- Weryński P. (2008), *Polskie wzory uczestnictwa w sferze publicznej. Próba typologizacji postaw na podstawie badań* [w:] A. Kościański (red.), *Spółczesność obywatelska. Między teorią a praktyką*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, s. 142-149.
- Weryński P. (2010), *Wzory uczestnictwa obywatelskiego Polaków*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Zarycki T., Warczok T. (2014), *Hegemonia inteligentka: Kapitał kulturowy we współczesnym polskim polu władzy*. „Kultura i Społeczeństwo” 58(4): 27-49.